

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ

АБАЙТАНУ

ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР

V том

Алматы
«Қазақ университеті»
2015

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

А 13

Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология, өдебиеттану және әлем тілдері факультетінің ғылыми кеңесі жөнен

Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған

(№6 хаттама 26 маусым 2015 жыл)

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жасындағы

Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (торага), Ф. Әбдіманұлы, З. Бисенгали, Т. Есембеков,

А. Жаксылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ә. Тарап,

А. Темірболатова, Ж. Тілеев, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының жетекшісі), И. Әзімбаева (жаупты хатшы), Ә. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор *Қ. Мәдібаев*

Жалпы редакциясының басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор *Ж. Дәдебаев*

Құрастырыш, түсінкітерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Көрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Жаупты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор *Ж. Молдабеков*

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. V том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Көрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ; жаупты ред. Ә. Тарап; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 283 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1286-6 (V том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішшүл Назарбаевтың «Абай туралы сөз» толғауымен анылған. Бесінші томға Абайдың шығармашылығы туралы когамдық және гуманитарлық, ғылым салаларында жарық көрген, уақыт сыйнидан еткен, ғылыми қауым мен көшіліктен лайықты бағасын алған зерттеулер мен макалалардың таңдамалылары енген.

Кітап орта мектептің жоғары сыйып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көшілікке арналған.

В томға енгеген таңдамалы еңбектер елдің ынтымалы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық, әлеуеттің артуына, когамдық сананың дамуына ықпал етеді.

Том «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Каз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1286-6 (V том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жасындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2015

Гауһар Барлыбаева
Әбділмәлік Нысанбаев

АБАЙ ДУНИЕТАНЫМЫНЫҢ
ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ ЖӘНЕ ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ
ЖАЛПЫ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Дүниетанымның үш арнасы

Абай сыйнды бүкіл әлемдік ауқымдағы ақыл-ой алдының тарих сахнасына шығуының өзі XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ қоғамында болып жатқан түбірлі өзгерістермен тікелей байланысты болатын. Ол – қазақ даласына белсенді түрде араласа бастаған алғашқы капиталистік қоғамдық қатынастарды бірінші болып аңғарған адам. Соның арқасында ұлы ақын рухани қазыналардың жаңа жүйесін түзіп, елдікке апарар жолда етектен тартар ескілікпен күресе жүріп, өмір мен адамның, мәдениет пен қоғамның паркы мен мәнін ұғындыратын философиялық жаңа ұғымдар мен принциптерді қалыптастырыды.

Абайдың рухани, даналық мұрасы терең мағыналы философиялық идеяларға толы: ол күллі Шығыста философияның негізгі мәні болып табылатын «жетілген адамды» өзекті және басты проблема етіп қарастырып, соған айрықша көніл бөледі, адамгершілік туралы ілімді дамыта отырып, адамды адамгершілік, кісілік тұрғысынан жетілдіру принциптерін ашып, ұлттық эстетика мәселелерін алға тартады, адамның шексіз танымдық мүмкіндіктерін байқап, надандықпен күресін бағалап, білім мен ғылымның олардың әлеуметтік өміріндегі рөлін анықтап, адамтануды жүйелі қарастырады.

Даналықтың өлшемі бола білген философ-акынның рухани мұрасы шын мәнісінде қазақ халқының зерделі ойы мен өмірінің әнциклопедиясы секілді. Олай дейтін себебіміз, Абайды танып, оның шығармаларын игере отырып, сол кездегі қазақ қоғамының экономикалық, саяси, құқықтық, отбасылық, мәдени-тарихи, моральдық хал-жайынан айқын да анық және дәл мағлұматтар алуға болады.

Абай қаламынан шыққан барша қазынаны, оның рухани мұрасын (лирикасын, поэмаларын, кара сөздерін) жүйелі зерттеп, тануда айрықша еңбек сінірген адам Мұхтар Омарханұлы Әуезов болды. Ол әлемге әйгілі эпопеяны дүниеге келтіре отырып, сол арқылы оны дүниежүзілік мәдениеттің ауқымына көтерді, Абай өткен жолдың бүкіл адамзаттық маңызын сындарлықпен аша білді. Ұлағатты ғалым, абайтанудың негізін салушы өзінің аса шабыттанып жазған «Абай Құнанбаев: макалалар мен зерттеулер» атты ғылыми еңбегінде қазақтың ұлы ойшыл ақынының рухани мұрасын өмір бойы жүйелі түрде зерттеу үстінде болғанын көрсетеді. М.О. Әуезов осы еңбегінде айтқандай: «...жакын заманда қазақстандық әлеуметтік, философиялық ойдың өсу тарихын зерттейтін... жаңа философтарымыз Абайдың жаңағыдай мұраларын түгелдей теріп, тереңдеп талдап тексеруге мейлінше баратын болады» [1, 171].

Қазіргі таңда жалпы саны төрт мыңға жуық атаудан тұратын Абай жайлы әдебиеттер тізімі – бұл ұлы ақын-философқа, оның рухани мұрасына деген терең де ауқымды інкәрлікті ғана білдірмейді, сонымен бірге өз дәуірінің айнасы бола білген жанның рухани қазынасына назар салмай, қазақ халқының шынайы тарихы мен дәстүрін, идеялық ынタсы мен ділін, өткені мен келешегін тану мүмкін еместігінің кепілдігі де.

Сонымен бірге бұғынгі күні Абай қолынан шыққан қастерлі ғақлиялты сөздерді оқи отырып, қазіргі Қазакстан басынан кешіріп отырған қайшылығы мен тартысы мол өтпелі кезенін мазмұны мен мәнін де дұрыссырақ, тереңірек түсінуге болады. Қазір Абай философиясы мен дүниетанымы, ол айтқан дана пікірлер адамның қадір-қасиеттің көтеруге, ұтуға бағыттайтын өміршемендігімен егеменді еліміздің мемлекеттік идеологиясы болып табылады.

Талай жылдар «ақтаңдақтар» қатарында болып келген қазақтың қоғамдық ойының зерделілірі Ш. Құдайбердиев, Ә. Бекейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев Ж. Аймаутов секілді Абайдың шәкірттері мен ізбасарларының есімдері мен шығармаларының халқымызға қайта оралуы ұлы ойшылдың дүниетанымына тыңдан, жаңаша қарauғa мүмкіндіктер береді.

Олардың Абай шығармашылығына арналған еңбектері таптық көзқарасты негізгі принципке айналдырған бұрынғы толлитарлық идеологияға қарағанда, өздерінің жалпыадамзаттық тазалығымен тың да жана. Ал, абайтануда пайдаланылып, жазылып келген бұрынғы еңбектер таптық ерекшеліктерді асыра дәріптеумен болды. Бұл тұрғыда біздің халқымыздың бай рухани жан-дүниесін байытқан ақын-жазушылардың құғын-сүргіннің құрбаны болуы, бүтінгі таңда барынша өзекті болып отырған құндылығы шексіз асқақ идеялардың құғынға ұшырауы дүниені танудың, оны сипаттаудың, қабылданап-көріп, әлемдік қатынастарды бағамдаудың бүтіндей бір жүйесінің тәрк болып, тәлекекке айналғандығы еді. Мұны ерекше атау қажет. Бұкіл адамзаттық идеялар мен адамды ең биік қастерлі қазына деп жарияладап отырған қазіргі өтпелі кезеңнің рухани ахуалы Абайдың өміріне, туыстарына, оның куллі шығармасы мен дүниетанымын қалыптастырыған кездерге байланысты тарихи шындықтың бетін айқындалап, пікір қорытуға шынайы мүмкіндіктер туғызып отыр. Абайдың дүниетанымын қалыптастырыған қоғамдық-мәдени жағдайлар бір қарағанда әбден жан-жақты қамтылып, зерттелген секілді болып көрінеді. Әйтсе де бұл мәселе бүгінгі егеменді күннің талабы тұрғысынан өзіне қайта назар аударуды қажет етеді.

Абайдың шығармашылық бетін, дүниеге деген көзқарасын айқындаған үш қайнар көз туралы сонау отызыншы жылдардың өзінде-ақ М.О. Әуезов «Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ақыны» атты еңбегінде белгілі бір жүйелі пікір қалыптастырыған. «Ұлттық және бұкіл адамзаттық мәдениеттің үш түрлі мол арнасы данышпан ақынның творчестволық ісіне рухани азық болды. Абайдың бұкіл ой-қиялyna, әлеуметтік, ақындық ісіне дем беріп, шапағатты нәр алған арнаның бірі – халықтың өзі жасаған, ауыздан ауызға тараган, баспа жүзінде сакталып келген қазақтың бағзы замандағы халық мәдениетінің бай мұрасы... ақындығына рухани дем беріп, азық болған екінші арна – шығыс мәдениетінің тамаша мұрасы, араб – иран және түрік халықтарының класикалық поэзиясы, – дей келіп ол, – үшінші арна – орыс мәдениеті, Еуропа мәдениеті», – деп жазған-ды [2, 159-160].

Әйтсе де Мұхтар Омарханұлы сол кездегі әкімшіл-әміршіл қоғамдық жүйенің салдарынан Абайға катынасты айтқысы келген терең ойларын толық айта алмағаны белгілі. Оған бұрын абайтану бойынша жарияланбай келген, тек 1988 жылы ғана баспадан шығуға мүмкіндік алған енбектері куә.

Өйткені, Абай қазақ елінің ұлттық рухы мен менталитетін, оның көкейтесті арманы мен данагей ойларын абыздық көрегенділікпен өлеңмен өрнектеуді қазақ эпосынан үйренді. Себебі, өмір мен өлімнің мән-мағынасын, қазақ халқының бірлігі мен тұтастығын, жеке адамның тәуелсіздігі үшін күресін, адам құқы және оның сүйіспеншілігі мен отаншылдығын өзінің басты тақырыбы етіп жырлаған «Ер Тарғын», «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Айман – Шолпан», «Қызы Жібек», «Қозы Қөрпеш – Баян сұлу» сынды ауыз әдебиетінің көркемдігі кемел, алып туындылары ұлы ойшыл ақынның дүниеге деген көзқарасының қалыптасуына үлкен ықпалы болғандығы даусыз.

Сондай-ақ, Абайдың жүйелі ойларының үлкен бір арнасын қалыптастыруға Шығыстың рухани қазынасының да ықпал-әсерінің аз болмағандығы сөзсіз. Өйткені, ол құллі араб пен парсының батырлық жырларын, Шығыстың атағы жер жүзіне мәшіүр классик ақындарын, ат-Табари, Рабғузи, Рашид-ад-Дин, Бабур-Захиреддин Мұхамед, Абылғазы-Баһадур ханының тарихи енбектерін, сондай-ақ логика ғылымының негіздері мен мұсылмандық құқ, Шығыстың шаригат қағидаларын ұғындыраар ғұламаларының енбектерін жетік менгерген-ди. Сол енбектерді түп нұсқасында оқитын жан-жақты білімдар, ғұлама болатын-ды.

Исламның қазақ даласындағы жетістіктері мен нығаюына орай жаңа заманға байланысты араб, парсы, түрік тілдеріндегі білім көздеріне Абай ерекше көніл аударады. Өзінің айырықша қабілетінің арқасында өз бетімен жүйелі түрде оқып, араб, парсы тілдерін игереді. Сөйтіп, ол Ә. Бекейханов айтқандай, қасиетті кітаптардың білімпазы атанады.

Шығыстың Абайға тигізген ықпал-әсері туралы кезінде әр түрлі пікірлер болғаны белгілі. Олардың ішінде ақынның

дүниеге деген көзқарасын қалыптастыруда Шығыс мәдениеті орнының елеулілігін мойындаудан бастап, сол пікірді мұлдем теріске шығаруға дейінгі аралықтағы пікірлер бар. Отырадан шықкан және Шығыстың екінші ұстазы атанған алғашқы қесіп-қой философ, ғұлама ғалым Әл-Фараби философияның барлық саласы бойынша 164 трактат жазған. Біз олардың отыз шақтысын ғана білеміз, қалғандары әлемнің әр түкпірінде шашылып жатыр. Осыған байланысты орта ғасырлық араб-парсы тіліндегі философиялық енбектер мен араб мәденистінің, жалпы араб-мұсылман Шығысының Абайдың дүниеге деген көзқарасын қалыптастырып, дамытуда сонғы кездерге дейін абайтануда қалыптасқан пікірден әлдекайда елеулі болғандығын ерекше атая орынды. Бұл тұрғыда біздің рухани арналарымыздың негізгі көздерінің бірі – араб-мұсылман Шығысымен арадағы алтын көпір секілді деп есептеуге боларлық «Әл-Фараби және Абай» сынды келелі тарихи сабактастық мәселесінің қарастырылуы ел көнілін аударары анық. Өйткені, бұл мәселе арқылы екі алыптың кейбір идеяларынан өзара белгілі үндестіктер табылатындығы хақ. Қазак даласындағы ой тарихы үздіксіз жүріп жатуы зандағы процесс.

Сонғы уақытта бұл мәселені тереңдей оқып-білуге үмтүліс байқалуда. М. Мырзахметовтің енбегі үлкен қызығушылық туғызады. Зерттеуші көбінесе Абайдың философиялық көзқарасының қайнар көздері Шығысқа көбірек саятынын атап көрсетеді, «Шығыс ойшылдары мен акындарының идеяларын игеру Абайдың көзқарасының гуманистік жақтарының қалыптасуына әсер етті» [3, 232]. «Әл-Фараби және Абай» проблемасының қойылуы маңызды ері қажетті болып табылады.

Араб мәдениеті, арабтық-мұсылмандық Шығыс – бұл Әл-Фараби мен Абай үшін бірдей рухани бастау, олардың арасын жалғастырап арқау, үндестік, кейбір идеяларының бір-біріне тіл катып тұрғандығы, байланыстылық болғандығын растайды. «Әл-Фарабидің этикалық ойларының дамуының бастауы болып табылатын негізгі проблема, – дейді А.Х. Қасымжанов, – бұл сұлулық пен бақытқа адамның жетуі...» [4, 152]. Атап айтсақ,

Абайдың және барлық қазақтың ағарту ісінің этика-элеуметтік тұжырымдамасы өз бастауды адамды бағалау, оның бақыты мен адамдық болмыстың мәнін қарастырудан алды. Абай мұрасы «ұлы ақынның шығармашылығының өзегінде жатқан әсемдікке ұмтылумен бейнеленеді» [5, 68], – деп академик Ә.Х. Марғұлан әділ бағалаған болатын.

Әл-Фараби мен Абайдың жердің жаратылуы туралы ойлары, космогониялық және космологиялық түсініктері үндес. Әл-Фараби өзінің математикалық трактаттарында «8» санына баса назар аударған, ал Абай «Сегіз аяқты» жазған. Әл-Фараби: «Әрбір адамның әлемде (дүниеде) өз орны бар», – десе, Абай оны жаңғыртады: «Сен де бір кірпіш дүниеге» [6]. Идеялардың мұндай өзектестігін жалғастыруға болады. «Әл-Фараби және Абай» проблемасын зерттеумен шұғылданушы А. Машанов екі ойшылдың арасын тарихи сабактастықпен жалғастыруышы Әл-Фарабидің философия, музика, жаратылыстану ғылымдары туралы трактаттарына көнірек тоқталған мұсылман-діншіл Шахабутдин Маржани деген пікірге келеді. Ш. Маржанидің шәкірттері Абайға медреседе оқыған жылдарында дәріс берген. Абайдың Маржаниды көп оқығандығы жөнінде мәліметтер бар [6]. Бұл мәселе нақтылауды әрі байыпты зерттеуді талап етеді, бірақ оның қойылуының өзі маңызды және қажетті, ейткені араб-мұсылмандық Шығыстың, сондай-ақ Әл-Фарабидің Абай дүниетанымына ықпалы – проблеманың әлі жете зерттелмеген жағы.

Абай Шығыстың ұлы ақындары Фирдоуси, Низами, Хафиз, Жәми, Сағди, Науаи, Сәйхали және басқа да альптардың сиқырлы әуез, биік рух, қыннан қыннадасқан шынайы шеберліктің үлгісіндей ғажайып поэзиясының аясында тәрбиленіп, өмір бойы солардың дәстүрінен қол үзген емес. Өйткені, Шығыстың сұңғыла ойшыл ақындарының адамның табиғатын тереңнен ұғатын ерекше қасиеті – оның болмысына, рухани жан дүниесіне, адамдағы адамшылыққа сүйіспеншіліктері – Абай поэзиясынан көрініс тапқан. Барлық Шығыс ойшылдары секілді ақынның «Адам бол!» дейтін үндеуден өріс алатын, оның бүкіл

шығармашылығының өзегіне айналған, адамды адамгершілік тұрғысынан жетілдіруге, сол арқылы қоғамды сындарлы кейіпке жеткізуге ниет ететін енбектері ежелгі алғып ой өкілдерімен рухани туыстығына күәлік береді. Сонымен бірге ақынның небір шұрайлы философиялық көреген ойлары да негізінен Шығыс ойшылдары мен ақындарының кемел де кеменгер пікірлерін шығармашылық айрықша шеберлікпен игергендейгіне байланысты.

Абайдың рухани әлемін қалыптастыруда ақынның экесі Құнанбай ақсақалдың кеменгер тұлғасы да аз рөл атқармаған. Өйткені, осына жарқын тұлғаның елді үйріген терен ойлы кенес-мәслихаттары арқылы – шешендік өнер, қазактың әлеуметтік құқ және Ресей патшалығының заңдары мен тәртіппері жайлыш алушы рет дәріс тыңдаған шәкірттей күй кешті. Атақты ақын Адам Мицкевичтің досы, біздің халқымыз туралы шындықты бұрмаламайтын шынайы естеліктер қалдырғандығымен еліміздің тарихында сүйіспеншілікпен еске алынатын, поляктың жер ауып келген азаматы Адольф Янушкевичтің Құнанбай туралы ерекше ілтипатпен жазып, оны алғып ойдаң иесі, үлкен үйымдастыру қабілеті бар, қара қылды қақ жарған тұра би, айрықша сыпайылыққа ие, казактың әр атырабынан оның ақыл-кенесін, әділ төрелігін есту үшін құндіз-түні жас пен кәрі де, бай мен кедей де үзбей ағылып келіп жататынын айтып, оны «Даланың Цицероны» деп өте жоғары бағалауы тегіннен тегін емес.

Орыс мәдениеті мен қоғамдық-философиялық ой жүйесінің Абайдың дүниетанымына етken әсері Халиолла Өскенбаев пен Семей бойына жер ауып келген саяси тұтқындар, сондай-ақ, орыс эдебисті мен мәдениетінің тұрқы биік ірі тұлғаларының төл шығармалары арқылы қалыптасқаны белгілі.

Осы кезге дейін белгісіз бір себептермен Абайдың дүниетанымына ерекше әсер еткен туысы Халиолланың сінірген еңбегі өз дәрежесінде айтылмай келді. Ал, шын мәнісінде Абайдың алғаш рет Пушкин, Лермонтов, Тургенев, т. б. орыс қаламгерлерінің шығармаларымен таныстыры Халиолла арқылы жузеге асқан-дығы мәлім. Ал, Халиолланың кім екендігі белгілі: ол – өз кезінде

Сібір кадет корпусын бітірген, европалық білім қайнарынан барынша мол сусындаған, тіптен сол тұстағы білімі жоғары қазақтардың арасында да ерекше озық түрған, өз халқының бел баласы ретінде ұлтына беріле қызмет еткен азамат. Халиолла туралы академик Ә.Х. Марғұланның: «Ол өзінің қандастарын «қазақтан да» басқа әлем бар, білім мен ғылымның, рухани есөюгे талпыныстың әлемі бар екендігіне үйреткен адам... Халиолла данышшпан ақын Абайға үлкен ықпал еткен», – деп жазуы тегін емес.

Абайдың Семейге жер аударылған саяси тұтқындармен достығы және олардың ұлы ақынға жасаған әсер-ықпалы туралы аз жазылып жүрген жоқ, әйтсе де біздің ойымызша, осы тарапта қалам тартқан Ә. Бекейханов, А. Байтұрсыновтардың еңбектері осыған дейінгі пікірлерден мұлдем тың қөзқарастары болуымен ерекшеленеді. Олар Е. П. Михаэлис пен С.С. Гросстың Абайдың ақындық һәм философиялық шығармасына төтенше әсер етіп, оның дүниетанымын түп-тамырымен өзгертуін баса көрсетеді. Абай өркениетті халықтарда поэзиялық және философиялық шығарманың ерекше құрметтелетіндігін, ал онымен айналысадын адамдардың сыйлы кіслердің санатында жүретіндігін білгенде, шын мәнінде қазақта ақындық өнер ондай құрметке ие болмаса, оған кінәлі өнер емес, сол өнерді тілемсектік-сұрамсақтық, мал табудың қозіне айналдырған ақындардың өзі екендігіне әбден көзі жетеді. Сөйтіп, ол Ахмет Байтұрсынов сөзімен айтқанда: «Ғылымды жүртта өлең жазу, сөз жазу нағыз қадірлі істің бірі екенін ұққан». Сөйтіп, «Білім ал!» атты ақынның ұраны қазіргі өтпелі замандағы жастар үшін нарық туралы ғылыми білімді игеруде де ете маңызды орын алады.

Орыстың қоғамдық-философиялық ақыл-ойы Абайдың естетикалық қөзқарасының қалыптасуына елеулі әсер етті. Сондай-ақ, басын сонау антикалық ежелгі заман мәдениетінен алатын батыс Еуропа мәдениеті Абай дүниетанымының даму процесінде тарихи сабактастық желісін атқарды. Қазақ кеменгері Сократ, Платон, Аристотель еңбектерімен жақсы таныс бола білді. Оған ақын қаламынан шыққан туындылар күді. Сонымен

қатар ол Спенсердің «Тәжірибелерін», Льюистің «Позитивтік философиясын», Дрепердің «Еуропа ақыл-ойының даму тарихы» атты туындылары мен Милльдің, Бокльдің және тағы басқа көптеген авторлардың да шығармаларын оқыған. Бұл – Ә. Бекейханов пен Д. Кеннандардың өз кезінде жазғандарынан мәлім жай. Ақынның Байрон, Гете, Шиллер, Мицкевич және орыс ақындарының шығармаларын да казақшага аударғаны белгілі.

Абай Гетеңің «Жолаушының түнгі әнін», Лермонтовтың «Таулы шындары» арқылы «Қаранғы түнде тау қалғып» деген керемет аударма жасады. «Гете және Абай» атты ете қызықты эссе-еңбек жазған Г.К. Бельгер Абай поэзиясының терең философиялығын ашады және ол осы өзгешелігімен Гетеғе керемет жақын деп есептейді. «Гете және Шығыс», «Абай және Батыс» – осы жолдардың түйіскен жерінде зерттеушілерді жаңалықтар күтіп тұр деп еділ бағасын береді Г. Бельгер [7, 45].

Батыстың өркениеті мен философиясы, қоғамдық ойдың үздіксіз тарихы, ғылымы мен мәдениеті қазақ деңгейінің рухани есесінде жолында елеулі рөл атқарып, Батыс пен Шығыс мәдениеттерін өз дүниетанымында тамаша үштастырды.

«Алып данышпан екінші бір алып данышпанның жәрдемімен қалыптасады, бірақ, ол ассимиляция жолынан гөрі, алмасты алмастың үйкелеп жалтылдаған күйге түсіретіні секілді, ықпал ету арқылы жүзеге асады. Декарт философиясы Спиноза философиясын дүниеге келтірген жоқ, бірақ ол соның өмірге келуіне ықпал етті», – деп данышпан Гейне қорытынды жасағандай, Абайдың да философиялық тұғырлы ойларының, дүниетанымының қалыптасуында дәстүрлілік пен сабактастықтың маңызы болды. Данышпанды данышпан ғана тани алады. Ендеше Абайды туғызған халық та – данышпан халық, ал Абайды танып, әлемге қазакты танытқан Әузев те – данышпан.

Адам философиясы, этика мен эстетикасы

Абайдың арнайы философиялық трактаттар жазбаганы мәлім. Бірақ ол – философиялық терең толғаныстарға, тосын

пікірлі идеяларға толы поэзиялық туындылар мен қара сөздердің авторы. Ақынның осы ерекшелігін алғашқылардың бірі болып аңғарған қазактың аса көрнекті жазушысы Жұсіпбек Аймауытовтың «Журнал туралы» атты 1918 жылғы мақаласында ұлы қаламгердің ақылы мен білімі, дүниені дұрыс философиялық тұрғыдан түсінуі, ой толғаныстарының тереңдігін бағалап, данагәй философ деп танығандығы осы ойымызға дәлел.

Абайдың рухани әлемі – ерекше бір тылсым дүние, ал оның негізгі зерттеу объектісі – адам. Сол адамның эстетикалық, этикалық бет пернесі, арман-мақсаты, өмірінің мәні, сезімі мен түйсігі, болмысы мен ұлттық ойлау ерекшелігі ұлы ойшылды терең тебіреністерге түсірген. Олардың негізінде адам және кісілік философиясы жатыр. Абай былай дейді:

...Өлсе өлер табиғат, адам өлмес,
Ол бірақ қайтып келіп, ойнап-кулмес.
«Мені» мен «менікінің» айрылғанын
«Өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес...

Өйткені, адам мәселесі, оның дүниемен қатынасы, адамның өмірі мен тұрмысының мәні философияның негізгі өзегін, басты проблемасын құрайды. Мәселен, бүгінгі танда біз бастан кешіп отырған жүйелі дағдарыстың өзі де – сайып келгенде, осы адамның дүниеге деген түбекейлі қатынасының дағдарысы.

Шығыс ойшылы ретінде Абайда қарастырылатын курделі адам проблемасы үлкен ауқымда, яки қоғамдық, руханилық, құндылық, этикалық, эстетикалық жақтарда қаралады. Ал, бұл мәселелердің қайсысының да бір-бірімен тығыз байланысты екендігі – күмәнсіз.

Абай адам табиғатын этикалық тұрғыда қарай отырып, оның тұтас алғандағы кісілік қалпын, ұжданды, «сегіз қырлы, бір сырлы» сырбаз адам, яки кемеліне жеткен «толық адам» кейінде алға тартады. «...Адам деген даңқым бар», – дейді Абай. Сол арқылы ол неден қашық, неге асық болуға үндейді, жақсылық пен жамандықтың, надандық пен имансыз адамның шынайы мәнін ашады. Мысалы, ақынның мына сөзі де осының бір дәлелі:

«Тілеуді құдайдан тілемей, пенден тілеп, өз бетімен еңбегімді жандыр демей, пәленшенікін әпер демек – ол құдайға айтарлық сөз бе? Құдай біреу үшін біреуге жәбір қылуына лайығы бар ма? Екі сөздің басын қосарлық не ақылы, не ғылымы жоқ тұра, өзімдікін жөн қыламын деп, құр «ей, Тәнір-ай!» деп таласа бергеннің несі сөз? Оның несі адам?.. Оларды мұсылман деп қалайша иманы бар гой дейміз?».

...Надандарга бой берме,
Шын сөзбенен өлсөңіз, –

деп атап көрсетеді Абай. Абайдың ойшыл-дана ретінде негізгі ұсынар этикалық принципі – «Адам бол» деген сөздермен кірігіп келетін кісілікке, адамгершілікке, имандылыққа жетелеу. Бұл – ақын шығармаларының басты өзегі. Осы арқылы ол адамның қоғамдық өмірдегі басты рөлі мен орынан анықтайты, ондағы сыншыл ақылды жоғары бағалайды. Соған ерекше мән береді. «Әсемпаз болма әрнеге» атты жастарға арналған өлеңінде Абай:

...Сен де бір кірпіш дүниеге,
Кетігін тап та, бар қалаң! –

дейді. Ақын философиясында адам ақыл-ой мен кісіліктің, еңбек-сүйгіштік пен білімділіктің, достық пен махаббаттың тоғысқан үлгісі болуға тиіс. Сондықтан да ол «Күн менен айдың – аспанның, ағаштар мен жемістердің – таулардың сөні болғаны секілді, адам – жер бетінің сәні» деп ұғып, өзінің адам болып жаратылғандығын мақтан тұтады. Тіпті мына бір өлең шумағында Абай қазіргі өтпелі кезең адамдарымен сырласқандай, оларға барлық ішкі сырын ақтарып бергендей:

...Жүргінің тубіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммың, оны да ойла,
Соқтықпалы, соқпақсыз жерде естім,
Мынмен жалғыз алыстым, кінә қойма!

Абай адамды жаратушының қаһарынан қаймықканнан емес, өзінің арының, ұятының, халқының алдында сол істеген қылышы

үшін жауапты болғандықтан да қайырымды, мейірімді болуға тиісті деп біледі. Қазіргі біз бастан кешіп отырған кезенді, әдетте, адамдардың қылықтарының кезені деп атайды. Сөйтіп, әнгіме қылықтардың философиясы туралы қозғалаады.

Абайдың этикалық тұжырымдамасында «енбек» деп атаптын үтбым ерекше орын алады. «Адал еңбек, мал таппақ, жұртқа жақпак», – деп қандай еңбекті дәріптеу керектігін байқатады. Тіптен ақынның адал, шынайы еңбектің адам өмірінде зор орын алғындығын қозғамайтын шығармасы жоқ деп айтуға да болады. Өйткені, еңбек адамның азамат ретінде қалыптасуы үшін рухани тұрғыдан да, парасаттылық тұрғысынан да басты қызмет атқарады деп есептеген. Сондай-ақ, ақын еңбек кісінің жан дүниесін мейірімділікке бөлейді, ал, оның қадірін білмейтін салбексе жалқаулар көбіне теріс қылықты болып келеді деген тоқтамға келеді. Сол себепті ол: «Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұтсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады», – деп жазды. Кысқасы, ақын еңбекті ең жоғары иғліктің көзі, адам қараетінің ең биік өлшемі, халқына қызмет етудің, оның ұлттық арман-мұддесін жүзеге асырудың, намысын қорғаудың басты көрсеткіші деп білді.

Адамның тұлға ретінде қалыптасу процесінде өскен ортаның, тәрбиенің рөліне үлкен мән бере отырып, ұлы ақын әркімнің өзін-өзі жүйелі түрде тәрбиелеп отыруы керектігіне айырықша көніл бөледі. Өзінің он бесінші сөзінде ол осы ойды былайша толгайды: «Егер де есті кісілердің қатарында болыңқ келсе, күніне бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір өзіңнен өзің есеп ал! Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірінді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгенінді өзің де білмей қалыптысың?» Бұнда ақын адамның өзіне өзгелердің көзімен қарап, күнделікті істеген ісіне талдау жасауға, барлық әрекетіне жауап берсе алуға, өзінің өмірдегі орнын біліп, соған лайық іс-қымыл жасауға міндеттілігін ашады.

Адамның тұтыну мүмкіндіктері жайлы толғана келіп, Абай бұл мәселеде қанағатсыздыққа ұрындырмайтын мөлшер, шама-

дан асып кетпеу керектігін өситет етеді: «Әрбір жақсы нәрсенің өлшемі бар, өлшемінен акса – жарамайды. Өлшемін білмек – бір үлкен керек іс... Ішпек, жемек, кимек, күлмек, көңіл көтермек, құшпақ, сүймек, мал жимақ, мансап іздемек, айлалы болмақ, алданбастық – бұл нәрселердің бәрінің де өлшемі бар». Ал, сол өлшемнің шамасын қалай анықтауға болады? Ақын пікірінше, оның таразысы – ұяттылық пен арлылық. Осы сезім бар жерде адам қанағатшылдық пен кісліктің тізгінінен айырылмақ емес деген ойға жүгіндіреді.

Бұл жерде біз белгілі орыс философи Вл. Соловьев пен Абайдың ұят туралы ой-пікірлерінің соншалық күтпеген үндестігіне таңданамыз. Вл. Соловьев ұят сезімі, ұят дегеннің өзі жалпы адамдықтың, моральдың маңызды бірінші белігі деп есептеген, ұятты мінез-құлыштың айрықша реттеуешісі дей келіп, Декарт сөзін былайша келтіреді: «Мен ұяламын, демек, мен өмір сүрудемін. «Ұятты жоғалту», яғни «адамдықты жою» деген байламға келеді орыс философи [8]. Ал Абай «Фақлияның» отыз алтынши сөзінде осы ұфымды толық талдай келіп: «Ұят деген – адамның өз бойындағы адамшылығы» [9, 182], – дейді. Фақлияның он төртінші сөзінде қазақ ойшылы былайша ой қорытады: «ар мен ұятқа терістікten сілкініп, бойын жиып ала алмаған кісі үнемі жаманшылыққа, мақтанға салынып, өз бойын бір тексермей кеткен кісі, тәуір түгіл, әуелі адам ба өзі?» [9, 149]. Екі ойшылдың идеяларындағы мұндай айқын, салыстырмалы үндестіктің, этикалық идеялардың мұндай жаңғырығын түсіндиру өте қыын. Дегенмен, Абай Вл. Соловьев енбектерімен таныс болды деген ұйғарымға келуге болады, өйткені олар Ресейде көптеген журналдарда жарияланған, көнінен танымал болды, ал Абай бай кітап қорымен әйгілі Семей кітапханасының тұрақты оқырманы болғаны жұртшылыққа белгілі. Ж. Аймауытулы Абайға «дананың көрегендігі, ізгілікке құштарлық, әділдік, шыншылдық» тән деп тұжырымдап, ол өмір бойы «жанылыс басқандарды дұрыс жолға бағыттауға ұмтылды» [10], – деп ой түйеді.

Абай адамгершілік идеясын өмір бойы ту қылып көтеріп өткен. Ол азamatты шыққан тегі, атқарып жүрген қызмет-ман-

сабы, атақ-данқы мен дәүлетіне қарай емес, оның жан дүниесіне, өз еліне, халқына көрсетер қызметіне қарай құрметтеуге үндейді.

Абай адамның жан дүниесінің үнемі өзгеріс, дамуда болатындығын дұрыс көрсетеді, сондай-ақ өзінің «Адам бол!» дейтін негізгі шафқатты-этикалық принципінде азаматты ұждандық түрғыдан ылғы да жетілу, толысу процесі ауқымында ұғынады. Адамның адамшылдық жағын көре білу және дамыту, ақылды, білімді адамды жоғары бағалау, өмірінің аяғына дейін адам болып, дұрыс қартаю, өз халқына қажымай-талмай қызмет ету, бүкіл адамзатты, адамды сую және құрметтеу – бүгінгі таңдағы басты мәселе.

Шығыстың өзге ұлы ойшылдары сияқты Абай да қоғамның жақсарып, жаңғыруына адамдардың ар-ұжданын жетілдіру жолымен қол жеткізуге болады деп қатты сеніп, халқын сол жолға салсам, оған барынша мол пайда келтірсем деп есептеген. Оған өзінің идеялық-мәдени ізденуі толық кепіл.

Данышпан ақынның этикалық мұраты оның эстетикалық мұратымен тығыз байланысты. Абай түсінігіндегі адамды адамгершілік жағынан жетілдіру эстетикалық және этикалықтың бірлігі, ал ол – белгілі дөрежеде эстетикалық құндылыққа ие. Жан-жақты дамыған өмбебап тұлғаға айналу жолын ол өнер, сөз, поэзия арқылы эстетикалық тәрбие беруден, адамдарға нақтылы өмірде ғажайып күшке ие сөз құдыретімен әсер етуден болады деп білген.

Абай әдеміліктің ұлттық түсінігі мен түбірінен жаңа эстетикалық принципін ұсынып, оны былай деп тұжырымдайды:

...Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын
Қазақтың келістіреп кай баласы?

Абай нақтылы шындықты әсемдіктің тұлғасы ретінде ұғынады. Оның эстетикалық көзкарасында қазақтың қоғамдық ойсанасындағы сұлупықты, әсемдікті жаңаша ұлттық түсінуге, қоғамдық өмірдегі өнердің орнын терең білуге ұмтылғандық байқалады.

Абайдың жанына жақын идеяларының бірі – адамды табиғатпен жақындастыру мәселесі, яки табиғат пен адам, табиғат пен махаббат, табиғат пен өнер сынды жайлар – ақынның поэзиясындағы сүйікті тақырыптары. Әрине, Абай шығармашылығында тікелей табиғатты сипаттайтын шығармалар көлемі жағынан онша көп емес, бірақ, көтерген мәселесі тұрғысынан алғанда, назар аудараптық. Өйткені, бұл мәселені көтерген шығармаларда тек жылдың төрт мезгілі сипатталып қана қоймайды, күллі табиғат жырға бөленеді, тұтас алғанда ақынның адам туралы философиялық түсінігі жан-жақты ашылады. Бір кезде Әлихан Бекейханов жазғандай, Абайдың жылдың төрт мезгіліне арнаган (көктем, жаз, күз және қыс) жырлары Еуропа-ның даңқты ақындарының өзі құрмет көрсетердегі дәрежеде.

Абай үшін табиғат әманда нақтылы да ғажайып, ол адаммен, қоғамдық ортамен тығыз байланысты. Ақын оны ішіне ғажайып сыр бүккен нақтылы шындық ретінде қабылдайды. Бірақ, Абай үшін негізгі нәрсе – адам мен табиғаттың бірлігі болуы да, адам сол табиғаттың ең елеулі, басты тұлғасы ретінде қаралуы. Сондықтан да ол адамды табиғаттың тасасында қалдыrmайды, оны ойлау, идеялардың қабылдау қабілеттінің арқасында барша тірлік ислерінен, жануарлардан жоғары тұрған саналы ақыл иесі деп біледі. Демек, Абай адамды кісілік қалыпқа жеткізіп, қалыптастыратын қоғам, уақыт, дәуір талабы екенін жақсы білген. Сондықтан да: «Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе, дүниедегі жақсы, жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені, көп болған адам білімді болады», – деп ой түйеді.

Абай тәрбие адамға әсер етіп, оған кісілікті қалыптастырады деп біледі. Тәрбие арқылы адамға тұа берілетін қасиеттер дамып қана қоймай, оның ақылына да, адамгершілігіне де, парасаттылығына да, енбеккорлығына да, өзіне деген сеніміне де жетілдіру жасауға болады деп есептейді.

Абай күллі дуние ылғи өзгереді, дамиды деп білген. Ақынның «Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» деп аталатын өлеңінен бастап, жиырмасыншы, отыз жетінші, отыз сегізінші қара сөздерімен, «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» деп келетін

толғаныс-жырында және тағы да бірсыныра шығармаларында диалектика идеясы бой көрсеткен. Бұл туындыларында Абай жаратушыдан басқаның бәрі бұл жалғанда дамиды, өзгеріске үшірайды, ал қоғам ұрпақтардың үнемі жаңарап отыратын мекені деп біледі. Соңдықтан да ол бір мезгіл:

Дүние үлкен көл,
Заман соққан жел
Алдыңғы толқын – агалар,
Артқы толқын – інілер,
Кезекленен көрінер, –

деп толғанса, бірауық «Дүниеде ешнәрседе баян жоқ екені рас», яки «замана шаруа, мінез күнде өзгереді» деп ілгерідегі айтылған ойларын одан арман өрбітеді.

Абайдың күллі шығармасы мен дүниетанымының өн бойында өрмектің арқауында болып жарыса жүріп отыратын басты идея – бұл халыққа білім беру, яки ағартушылық идеясы. Тіптен ақынның қоғамдық, этикалық, эстетикалық принциптерінің өзі осы идея арқылы анық көрінеді. Қазақтың алып перзенттерінің бірі Ахмет Байтұрсыновтың «Абай біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, таспен би болатын заманға қарсы туған. Білімі көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған. Абай жұрт алдына білімін салғанда, басқалар малын салған... «Білімнен мал артық болушы ма еді? – деп Абай жұрттың онысына көнбей таласқан», – деп жазуы – оның осы білімді адамшылық қасиеттің басы деп, сол жолға бүкіл өмірін, шығармашылық қайратын сарп қылғандығын танудың бір дәлелі.

Ақынның білімді елге кеңінен таратып, надандықпен және рухани тозғандықпен құресуі оның әлеуметтік бағдарламасы болғаны сөзсіз, бірақ, біздің ойымызша, ұлы ойшылдың тек қана ағарту ісінің шенберімен шектелмегендігі хақ. Өйткені, ол ең алдымен, тек қана ағартушы емес, бірнеше ғасыр бойғы туған халқының дүниеге келтірген жан сүйсіндірер жаксы қасиеттерін, менталитеттін, рухани болмысын, руханилықты бойына жинақтай отырып, соны ел мен жер бірлігі, тіл, қазақтың кең-байтақ

территория тұстасығы үшін пайдаланған әлемдік деңгейдегі іргелі ой иесі, ұлы философ-шафқат болатын.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. Өуезов М.О. Абай Құнанбаев: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы, 1967.
2. Өуезов М.О. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1985. XVIII том.
3. Мырзахметов М. М. Өуезов және абайтану проблемалары. – Алматы, 1982.
4. Қасымжанов А.Х. Әбу Насыр әл-Фараби. – М., 1982.
5. Марғұлан Ә.Х. Шығармашылық сапардың басы // Мұхтар Өуезов – совет әдебиетінің классигі, – Алматы, 1980.
6. Машанов А. Әл-Фараби және Абай // Өркен. – 1989.
7. Бельгер Г.К. Гете және Абай. – Алматы, 1989.
8. Гульга А. Владимир Сергеевич Соловьев.
9. Құнанбаев Абай (Ибраһим). Шығармаларының екі томдық жинағы. II том. – Алматы, 1977.
10. Аймауытұлы Ж. Журнал туралы // Абай. –1918. – №1.

ТҮСІНІКТЕР

1. Жұбанов А. Абайдың музыкалық мұрасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Жұбанов А. Ән-күй сапары. – Алматы: Гылым, 1976. – 213-221-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Ақынжанов М. Абайдың қогамдық-саиси көзқарастарының қалыптасуы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың өмірі мен творчествосы. Мақалалар жинағы / ред. басқ. М. Ақынжанов және З. Ахметов. – Алма-Ата: ҚазССРҒА баспасы, 1954. – 65-84-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Тәжібаев Т. Жүргегімнің түбіне терең бойла. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 133-148-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Зиманов С. Абай – ұлы билердің соңғысы және оның бітім-біліктегі туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. – Алматы: Ата-мұра, 2008. – 100-143-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Әуезова Л. Абай Құнанбаев және оның ескен ортасы (үзінді). Баспасөз бетінде жарияланған: Әуезова Л.М. М.О. Әуезов творчествосында Қазақстан тарихының проблемалары. – Алматы: Мектеп, 1977. – 168-203-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Ерзакович Б. Абайдың казақ музыкасына қосқан үлесі. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай Құнанбаев. Айттым сәлем, Қалам қас. Әндер мен күйлер / құрастырып, музыкалық редакциясын жүргізген Б.Г. Ерзакович. – Алматы: Өнер, 1986. – 5-18-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Фабдуллин Б. Абай және Сократ. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай тағылымы. – 159-173-беттер; Абай институтының вебсайты.
8. Орынбеков М. Абайдың әлеуметтік философиясының мәдени-тариҳи және дүниетанымдық алғышарлары. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың дүниетанымы мен философиясы / жауапты шығарушы философия гылымының докторы М.С. Орынбеков. – Алматы: Гылым, 1995. – 34-68-беттер; Абай институтының вебсайты.
9. Есім Ф. Абай философиясындағы адам мен Алла болмысы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – 69-106-беттер; Абай институтының вебсайты.
10. Барлыбаева Г., Нысанбаев Ә. Абай дүниетанымының қайнар көздері және философиясының жалпы мәселелері. Баспасөз бетінде жарияланған: Абайдың дүниетанымы мен философиясы. – 7-33-беттер; Абай институтының вебсайты.
11. Молдабеков Ж. Абайдың адамтануы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3; Абай институтының вебсайты.

12. Байтенова Н. Абай философиясының антропологиялық бастаулары. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай институтының хабаршысы. – 2012. – №3; Абай институтының вебсайты.
13. Күзембаева С. Абайдың музикалық шығармашылығы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы / жалпы ред. басқ. У.К. Қалижанов, ҚР ҰФА мүшіе-корреспонденті. – Алматы: Әдебиет әлемі, 2013. – 461-473 – беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Жұбанов А. Абайдың музикалық мұрасы	3
Ақынжанов М. Абайдың қоғамдық-саяси кезқарастарының қалыптасуы	12
Тәжібаев Т. Жүргімнің түбіне терең бойла	33
Зиманов С. Абай – ұлы билердің соңғысы және оның бітім-біліктегі туралы	50
Әуезова Л. Абай Құнанбаев және оның ескен ортасы	94
Ерзакович Б. Абайдың қазақ музикасына қосқан үлесі	116
Ғабдуллин Б. Абай және Сократ	132
Орынбеков М. Абайдың әлеуметтік философиясының мәдени-тарихи және дүниетанымдық алғышарттары	148
Есім Ф. Абай философиясындағы адам мен Алла болмысы	183
Барлыбаева Г., Нысанбаев Ә. Абай дүниетанымының қайнар көздері және философиясының жапы мәселелері	223
Молдабеков Ж. Абайдың адамтануы	240
Байтенова Н. Абай философиясының антропологиялық бастаулары	252
Күзембаева С. Абайдың музикалық шыгармашылығы	267
Тұсініктер	280

Оқу басылымы

**АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
V том
Ойлар мен толғаныстар**

Күрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нұрәділ

Редакторы *K. Мұхадиева*
Компьютерде беттеген *Y. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *K. Өмірбекова*

ИБ№8888

Басуга 24.12.15 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 17,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыш. Тапсырыс №1510.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.